

(جایگاه تزئینات آجرکاری و گچبری رباط شرف در معماری سنتی ایران)

فاطمه نوروزی^{۱*}، عباس نامجو^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری داخلی، دانشگاه غیردولتی علم و فرهنگ، واحد تهران، دانشکده هنر و معماری، گروه معماری داخلی، تهران، ایران

۲- عضو هیئت علمی دانشگاه علم و فرهنگ، دانشکده هنر و معماری، گروه گرافیک، تهران، ایران

Email: Sajedenoruzi@gmail.com^{*1}, namjoo@usc.ac.ir²

چکیده

با وجود اینکه پژوهش‌های زیادی بر روی معماری ایرانی اسلامی صورت گرفته است، اما اینطور به نظر می‌رسد توجه زیادی به معماری و تزئینات کاروانسراها صورت نگرفته است. از میان آثار برجای مانده از تاریخ معماری ایران کاروانسراها از جایگاه ویژه و برجسته‌ای برخوردار است. این بناها در ادوار مختلف مورد استفاده کاروانها، تجار و مسافران قرار می‌گرفت. در دوره اسلامی استفاده از این بناها همچنان پر رونق بوده به ویژه اینکه شبکه تجاری در این عصر همچنان فعال و گسترده بوده است. اهداف این پژوهش شناخت هرچه بهتر معماری کاروانسرای شرف و مطالعه پیرامون تزئینات آجرکاری و گچ کاری بنای رباط شرف در راستای سنتی بودن معماری ایران و همچنین مطالعه در زمینه عناصر و فرم‌های معماری ایرانی اسلامی (با نگاهی ویژه به تزئینات آجرکاری و گچبری رباط شرف) می‌باشد.

واژگان کلیدی: رباط شرف، سلجوقی، کاروانسرا، معماری ایران، آجرکاری

مقدمه

از سالیان دور هنر و هنرمندی در سایه ذوق هنر ایرانیان در سرزمین ایران نماد از شکوه و فرهنگ و تمدن ایران زمین بوده است. نقاشی، خطاطی، منبت، معرق و هنر زیبایی معماری که سرشار و برگرفته از هنر ایرانی است، هنر اسلامی را از جمله مصادیق هنر سنتی و مقدس شناخته شده است و همچنین جایگاه وسیعی در ایران داشته است. همچنین هنر اسلامی دارای دو مؤلفه ماده و صورت است که از ترکیب کردن آنها می توان به معنا و فعلیت آن پی برد و در قالب تزئینات داخل و بیرون ساختمان بر روی کاشی ها و کتیبه ها باعث خلق آثاری جاودان شده است. از پرکاربردترین فرم های به کار رفته در معماری فاخر ایرانی ، فرم آجرچینی می باشد. تزئینات ایرانی و کهن الگوها می توانند آذینی در معماری و حتی طراحی داخلی فضاهای مدرن ما باشد. بر این اساس ، بنای رباط شرف که یکی از ارزشمندترین بناهای آجری دنیا است ، مورد واکاوی و مطالعه قرار گرفته است. این کاروانسرا از ارزشمندترین بناهای دوره سلجوقی در قلمرو معماری ایران است. وجود چندین کتیبه در بنا نشان می دهد بنیان این بنا مربوط به اوایل سده ششم هجری و سال ۵۰۸ هجری قمری است. رباط شرف از کاروانسراهای شاهی و از منزل گاهای مهم جاده ابریشم در قرن پنجم و ششم هجری قمری است. که به سبک معماری رازی توسط استاد محمد طرائقی سرخسی در زمان سلطان سنجر در ۴۵ کیلومتری شهر سرخس ساخته شده است. متون تاریخی، بانی این بنا را به "شرف الدین ابوطاهر بن سعدالدین علی القمی" ملقب به وجیه الملک حاکم شهر مرو و وزیر سلطان سنجر نسبت می دهند؛ آنگینه نام دیگر رباط شرف است که در سال ۵۰۸ هجری قمری در مسیر باستانی مرو-نیشابور، یکی از مسیرهای اصلی جاده ابریشم آن را بنا شده و امروز در مسیر توس -سرخس قرار دارد.

آندره گدار در "آثار ایران" راجع به رباط شرف و بانی آن اینچنین می گوید:

"من فقط یک نفر را می شناسم که در عصر سلجوقی توانسته است چنین بنای عظیمی بسازد و او شرف الدین ابوطاهر بن سعدالدین علی القمی است. او چهل سال حاکم مرو بود و در سال ۵۱۵ هجری قمری به مقام وزارت دربار سلطان سنجر رسید". در زیر ایوان انتهایی در ناحیه پاطاق قوس سر، کتیبه ای آجری است که تاریخ ساخت آن را به ۵۴۹ هجری قمری یعنی در دوران حکومت سلطان سنجر سلجوقی نسبت می دهد. کاروانسرای شرف با آجر و گچ ساخته شده و از شاهکارهای هنری ایران در دوره اسلامی محسوب می شود و هنر آجرکاری آن بسیار زیبا و دیدنی است.

در سال ۱۳۵۶ با خاکبرداری از اتاق های رباط شرف مجموعه ای از ظروف فلزی فرمان های عهد صفوی سفالینه های سلجوقی سکه هایی از ادوار اسلامی و نیز ظرفی منحصر به فرد متعلق به سده های ۴ و ۵ قمری به دست آمده است.

رباط شرف از تاریخ بیستم خرداد ماه ۱۳۲۱ شمسی به شماره ۳۵۹ ثبت ملی شده و جزو با سابقه ترین بناهای ثبت ملی است.

مبانی و پیشینه تحقیق :

کاروانسراهای ایران / محمدیوسف کیانی / ولفرام کلایس

این کتاب تحت عنوان "فهرست کاروانسراهای ایران" بوسیله انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی و سازمان ملی حفاظت آثار باستانی و سازمان میراث فرهنگی در دو مجلد در سال ۱۳۶۲ - ۱۳۶۸ نیز منتشر شده است)

در این کتاب قریب ۵۰۰ کاروانسرای بازمانده از دوران اسلامی به پرده تصویر و رشته تحریر کشیده شده است که هیچ یک با دیگری همانند نیست و هریک از نقشه و طرح مستقلی در معماری داخلی و خارجی برخوردارند، در عین آنکه هرکدام به منزله آینه هایی گوناگون جز یک خورشید را باز نمی تابند.

در مقدمه کتاب آمده است: آنچه موجب شگفتی همگان گردیده است، تنوع حیرت انگیزی است که در عین حفظ وحدت باطنی بناها و آثار هنری ایرانی اسلامی، چشم هارا خیره میسازد و معنای "لاتکرار فی التجلی" - در تجلی تکرار وجود ندارد - را به منصه ظهور می گذارند.

یکی از نمونه های بارز این پدیده شگفت انگیز در تاریخ بشر، کاروانسراهای ایران است که علیرغم وحدت کلی و تبعیت از اصولی عام و شامل، تنوعی حیرت آور را به نمایش می گذارند.

سبک شناسی معماری ایرانی / محمد کریم پیرنیا. نشر معمار. ۱۳۸۳

کتاب "سبک شناسی معماری ایرانی" تألیف: دکتر محمد کریم پیرنیا و تدوین دکتر غلامحسین معاریان را انتشارات سروش دانش در سال ۱۳۸۶ برای پنجمین بار منتشر کرده است.

در پیشگفتار این کتاب آمده است:

شیوه شناسی و یا سبک شناسی استاد پیرنیا، دارای ویژگیهای متعددی است. شاید بارزترین ویژگی سبک شناسی استاد در تشخیص آنها با توجه به تفاوت های کیفی و کالبدی اندامهای معماری و با توجه به محل رواج آنها است. نمود این ویژگی در نام گذاری ایرانی سبکها دیده می شود.

در معرفی کاروانسرای رباط شرف در این کتاب چنین آمده است که:

رباط شرف کاروانسرای در ۴۵ کیلومتری شهر سرخس است که به شیوه رازی ساخته شده و نام معمار آن استاد محمد طرائقی سرخسی ذکر شده است.

کتاب آثار ایران / آندره گدار

مجموعه نشریه ای ادواری باستان شناسی و هنر ایرانی- اسلامی در چهار مجلد، هر مجلد مشتمل بر دو جزء، اثر "آندره گدار" (۱۸۸۱-۱۹۴۹) باستان شناس فرانسوی. این کتاب به زبان فرانسه و در سلسله انتشارات "پل گوتتر" شهر پاریس منتشر شد. گدار در مقدمه جزء اول از مجلد اولیه، هدف نشریه "آثار ایران" را معرفی آثار باستانی کشف شده و چاپ طرحها و عکسها و کتیبه های آنها و شرح حوادث تاریخی مربوط به آنها ذکر کرده است.

در قسمتی از جزوه یک مجلد چهارم این کتاب آمده است:

رباط شرف بین مشهد و سرخس در شش کیلومتری جنوب محلی واقع شده است که آن را "شورلق" می خوانند. این ناحیه سیلگاه و در فصول آخرسال بیابانی زرد رنگ و خلوت است ولیکن در فصل بهار و آغاز تابستان گله های متعدد گوسفند از آن عبور می کنند. بنای رباط شرف در نظر کسی که به سراغ آن میرود جنین می نماید که در حفره ای شبیه به حفره های سطح ماه قرار گرفته است.

حس وحدت / نویسندگان : نادر اردلان ؛ لاله بختیار

کتاب حاضر، تلاشی است در راستای مطالعه اصول و پایه‌های معماری ایرانی و بررسی جایگاه تصوف در این معماری سنتی. نگارنده در این نوشتار، معماری را به عناصر سازنده فضایش تقسیم‌بندی نموده و جایگاه هر یک را به بحث گذاشته است. کتاب، مشتمل بر سه فصل است که عناوین آن‌ها عبارتند از: مورفولوژی مفاهیم؛ مفهوم فورم‌های سنتی و درجات حصول در قسمتی از کتاب آمده : با توجه به نگرشهای متفاوت در جوامع مختلف که دارای فرهنگها و سنتها و اعتقادات مختلفی هستند نوع اندیشه های متفاوت که از یک شناخت عرفانی سرچشمه می گیرد آثار معماری نیز متأثر از آن است منتها در عصر حاضر به علت بالا رفتن تکنولوژی این تاثیر تنها در اماکن مقدسه مشهود است و در حال حاضر نیز کمتر مورد تاثیرات مدرن روز قرار گرفته است بنابراین تنها تاثیرات عرفان در معماری را می توان در اماکن مقدسه مانند مسجد ... کلیسا ... ایشامهای تبت ... و معابد ویشنو و برهمن دانست . جدا از ریشه یابی مذهبی این چنین که جدا از اسلام ناب ما هستند می توان نوع تاثیرات عرفان را در چگونگی ساخت آنان دید و شنید. بدون شناخت دنیای عرفان و آنچه که در آن روی می دهد نمی توان عارف، اثر یا محصول او را شناخت .

مقالات :

- تزئینات آجرکاری رباط شرف، شاهکاری از معماری اسلامی ایران / دکتر عباس نامجو - سپیده نادری فر
- بررسی و مطالعه کاروانسراهای ایران / نسیم فروزنده - غلامرضا کیانی ده کیانی - داریوش حیدری بنی
- کاروانسراها جلوه ای از معماری ایرانی - اسلامی / سید ابوالفضل جعفری نژاد
- بکارگیری معماری پارامتریک در طراحی معماری اسلامی / طیبه کریمی ، زهرا دهقانی ، هادی کشمیری ، خسرو موحد

گزارشات و پایان نامه ها :

- یادداشت (دیداری از رباط شرف) / گزارشگر: تقی بینش
- رباط شرف - مجله اثر / معرف: یعقوب دانشدوست پاییز ۱۳۶۰
- هنر ایران / نویسنده: ریچارداتینگهاوزن ؛ الگ گرابر - مترجم: یعقوب آژند
- آثار ایران / آندره گدار مترجم: ابراهیم شکور زاده

روش تحقیق

این پژوهش با استفاده از نتایج تحقیقات بنیادی به منظور بهبود و به کمال رساندن رفتارها، روش‌ها، ابزارها، وسایل، تولیدات، ساختارها و الگوهای مورد استفاده جوامع انسانی انجام می‌شود. هدف تحقیق کاربردی توسعه دانش کاربردی در یک زمینه خاص است. در اینجا نیز سطح گفتمان انتزاعی و کلی اما در یک زمینه خاص است. در این راستا با توجه به اهداف نامبرده و برای پاسخگویی به سوالات مورد نظر

روش تحقیق این پژوهش بصورت زیر میباشد :

روش تحقیق تاریخی (Historical Research)

روش تحقیق توصیفی (Descriptive Research)

در روش تاریخی موضوع تزیینات معماری بنای رباط شرف که در مقطع زمانی دوران سلجوقی و سبک رازی اتفاق افتاده است، بررسی می شود.

پژوهش از طریق گردآوری اطلاعات (اسناد و مدارک) مربوط به موضوعی تاریخی و بررسی صحت و سقم آن اطلاعات و نیز تجزیه و تحلیل آنها به کشف حقایق مربوط به آن موضوع دست پیدا کند .

در روش تحقیق توصیفی، مشاهدات و توصیفات پیرامون تاریخ و نمونه های استفاده شده در بنای رباط شرف صورت میگیرد. اجرای تحقیق توصیفی می تواند صرفاً برای شناخت شرایط موجود یا یاری دادن به فرایند تصمیم گیری باشد. در این نوع تحقیق در پی چگونگی یک موضوع است. اطلاعات توصیفی معمولاً به وسیله ی مشاهده و مصاحبه جمع آوری می شود.

یافته ها

از میان آثار برجای مانده از تاریخ معماری ایران کاروانسراها از جایگاه ویژه و برجسته ای برخوردار است. این بنا ها در ادوار مختلف مورد استفاده کاروان ها ، تجار و مسافرین قرار می گرفت. در دوره اسلامی استفاده از این بناها همچنان پر رونق بوده به ویژه اینکه شبکه تجاری در این عصر همچنان فعال و گسترده بوده است. در این میان، دوره سلجوقی از جایگاه ویژه ای برخوردار است. ساخت بناهای عام المنفعه در این دوره جان تازه ای گرفت. از این میان ساخت کاروانسراها از الویت بناهای تاریخی گردید. رباط شرف یکی از باشکوه ترین بناهای آنها است. این بنا که در خراسان در میانه راه مرو قرار گرفته است از معروف ترین بناهای این دوره بوده که در متون تاریخی نیز از آن یاد شده است.

مباحثی پیرامون تاریخ و هنر سلجوقی

در عصر سلجوقیان هنر معماری به شکوفایی و کمال رسید و هنرمندان و معماران آثار فراوانی بوجود آوردند. در این دوره از تلفیق حیاط چهار ایوانی و تالار مربع گنبددار (چهارطاقی)، مسجد بزرگ ایرانی بوجود آمد.

به گونه ای که حیاط مرکزی و چهار ایوان اطراف آن اساس معماری مذهبی در ایران گردید. نماسازی دیوار بناها با آجر بود و از امکانات هنری آن استفاده می شد و نقوش متنوعی از آجر به وجود می آوردند. هنر آجر تراشی و تزئین بناها با آجرهای تراشیده شده از قرن پنجم هجری در ایران معمول و تا اواخر قرن ششم ادامه یافت و کامل تر گردید. قرن پنجم هجری با ظهور قوم سلجوقیان، ایران وارد عرصه جدیدی در تاریخ خود شد. این قبیله با فراز و فرودی پس از مدتی کوتاه به اقتداری شایسته دست یافت. از غرب به مرزهای شام و آناتولی و از شرق به دروازه هند رسید. این امپراتوری باشکوه در عرصه های هنری موجد تحولات عظیم در ایران شد. بناهای باشکوهی را به یادگار گذارد. مساجد، مقابر و آرامگاه ها، کاروانسراهای متعددی که هر کدام در بردارنده یکی از وجوه برجسته معماری ایران می باشد از آن دوره برجای مانده است.

سلجوقیان طایفه یا تیره ای از «غزها» بودند که در عصر ریاست سلجوق بن لقمان، در فاصله نوریخارا و سغد سمرقند ییلاق و قشلاق داشتند. پس از کوچ سلاجقه از ترکستان به جند و درگذشت سلجوق، و اسارت یکی از ۵ پسرش به نام اسرائیل به دست سلطان محمود غزنوی (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۱۰) رهبری سلجوقیان به دست میکائیل پسر دیگر سلجوق افتاد. چون میکائیل در راه جهاد با کفار درگذشت (ابن اثیر، ۱۳۷۴: ۲۳) پسران وی به ریاست طغرل بیگ از حدود جند به بخارا کوچیدند و چندی بعد چون با واکنش سامانیان روبرو گشتند و در حالی که بغراخان نیز آنها را زیر فشار قرار داده بود، به ترکستان رانده شده بودند، بار دیگر وارد نوریخارا شدند. در سال ۴۲۹ق. سلطان محمود غزنوی به سبازی حاجب مخصوص خویش فرمان داد تا سلاجقه را که تدریجاً در خراسان نفوذ یافتند، سرکوب کند. حاصل این فرمان شکست قوای غزنوی و غلبه طغرل بر نیشابور بود (ابن اثیر، ۱۳۷۴: ۴۴-۵۴). سلاجقه پس از تسلط بر نیشابور، سه سال بعد، در نبرد دندانقان سلطان محمود غزنوی را شکست دادند و هر چه بیشتر راه تسلط خود را بر تمام خراسان گشودند.

پس از غلبه سلاجقه بر خراسان، سه پسر میکائیل، متصرفات خویش را به شکل زیر میان خود تقسیم کردند:

۱. نیشابور تا ساحل جیحون و ماورالنهر، نصیب چغری یا داود شد.
۲. قهستان و جرجان سهم برادر مادری طغرل، یعنی ابراهیم ینال شد.
۳. هرات و پوشنگ و سیستان و بلاد غور را به پسر عم طغرل و چغری و بیغو که ابوعلی حسن بن موسی بن سلجوق نام داشت، سپردند (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۲۸ و ۴۲۹).

پس از تسلط سلاجقه بر خراسان، اولین سلسله ای که در مقابل طغرل تسلیم گردید و برای حفظ خویش تعهد کرد که بر وی خراج دهد، سلسله کوچک زیادی بود، پس از غلبه طغرل بر گرگان و طبرستان، سلاجقه تمام خوارزم را نیز تصرف کردند (ابن اثیر، ۱۳۷۴). چندی بعد، غلبه ایشان بر آذربایجان و تدریجاً بر سراسر ایران حاصل شد.

پس از غلبه سلاجقه بر آذربایجان، طغرل در اندیشه هجوم به امپراتوری روم شرقی افتاد، اما تلاش ناموفق وی در تصرف ملازگرد باعث شد تا او از هجوم به بیزانس چشم بپوشد (ابن اثیر، ۱۳۷۴). طغرل در همین حال و در شرایطی که خلیفه عباسی القائم بالله او را به سوی بغداد فراخوانده بود، در سال ۴۴۷ ه.ق وارد این شهر شد و پس از خلع و حبس آخرین امیر آل بویه، این سلسله را برانداخت (نیشابوری، ۱۳۳۲) و آنگاه در آخر رمضان همان سال در بغداد به نام خویش خطبه خواند.

پس از درگذشت طغرل و به موجب وصیت وی، برادرش سلیمان جانشین او شد تا اینکه آلپ ارسلان برادرزاده طغرل که از یاری هدایت خواجه نظام الملک طوسی برخوردار بود، علیه او شورش کرد و در خراسان خود را جانشین طغرل شمرد. آلپ ارسلان پس از غلبه بر ایران مرکزی و آذربایجان، عازم تصرف اران، ارمنستان و گرجستان شد و آنگاه استیلای خویش را بر اصفهان و کرمان قطعی کرد و پس از تمام این فتوحات در اندیشه افتاد تا لشکر کشی ناتمام طغرل به امپراتوری روم شرقی را تمام کند.

پس از درگذشت دومین فرمانروای سلجوقی، یکی از پسرانش به نام جلال‌الدین ابوالفتح حسن ملقب به ملکشاه به قدرت رسید (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴). ملکشاه چون سلطنت خویش را تثبیت کرد، در اندیشه فتوحات خارجی افتاد. موفقیت سپاهیان ملکشاه در تصرف حلب و سپس دمشق، منجر به پدید آمدن «سلسله سلاجقه شام» شد. در سال ۴۴۷ ه.ق قوای سلجوقی توانستند، بر قسمتی از آسیای صغیر و از جمله قونیه و آق سرا غلبه کنند و زمینه تاسیس «سلسله سلاجقه روم» را پدید آورند (همان).

از قدرتمندترین پادشاهان سلجوقی سلطان سنجر بود. گرچه سلطان سنجر در طی دوره حکومت خویش توانست سلطنت متزلزل سلجوقی را اندک سامانی دهد، اما هجوم خوارزمشاهیان به متصرفات او و شورش‌های پی در پی اتسز خوارزمشاه و تحریک قراختائیان علیه سلاجقه، مانع ادامه روند تجدید حیات امپراتوری سلجوقی شد. هجوم بدویان غز به قلمرو سلجوقیان، و اسارت سلطان سنجر سه سال بعد از اسارت از دست غزها گریخت و خود را به مرو رساند، اما چند ماه پس از فرار در ۱۴ ربیع الاول سال ۵۵۳ ه.ق در گذشت. با درگذشت او جانشینان وی کاملاً مقهور خوارزمشاهیان شدند.

در دوران سلجوقیان، هنر ایرانی گامی بزرگ برداشت و تاریخ هنر ایران، یکی از درخشان‌ترین دوره‌های خود را در این روزگار سپری کرد. در این زمان، شهرهای اصفهان، مرو، نیشابور، هرات، و ری مرکز مجمع صاحبان هنر و پیشه بوده است و اکنون بسیاری از آثار این هنرمندان، در موزه‌های داخلی و خارجی دیده می‌شود. شاهکارهای هنری این هنرمندان شامل معماری، سفال‌سازی، فلزکاری، کتاب‌سازی، خطاطی، تذهیب، نگارگری و بافندگی است. به همین سبب دوره سلجوقی از لحاظ شیوه کار هنری در تاریخ ایران مشهور است. هنر معماری در این دوره درخشان و شکوفا به درجه کمال رسید و هنرمندان و معماران چیره دست آثار فراوانی پدید آوردند. علاوه بر مسجد باید از مدرسه‌ها و کاروانسراها و مقبره‌های این دوره هم نام برد. طبق مدارک تاریخی، تعداد بسیاری مدارس در شهرهایی چون بغداد، نیشابور، توس، اصفهان، هرات، بلخ و ری بنا شده بود. بخش اعظم بناهای غیر مذهبی در این دوره، شامل کاروانسراهاست. اگرچه شبکه راه‌ها و ایجاد جاده‌های خوب شاه‌رگ حیاتی تجارت یک کشور محسوب می‌شود، اما در گذشته‌های دور، بدون وجود کاروانسراها و مسافرخانه‌ها و ایستگاه‌های میان راه استفاده مطلوب از جاده امکان نداشت. یکی از کامل‌ترین کاروانسراهای این دوره رباط شرف است. با وجود خرابی‌های ناشی از مرور زمان، هنوز بسیار زیبا و کامل است (مشکوتی، ۱۳۴۵).

در این دوره سطوح خارجی دیوار بناها آجرنما سازی می شده اند. کاربرد آجر در معماری این دوره بسیار رواج پیدا کرد و از انواع طرح های هندسی در آجر استفاده می شد. هنر آجر تراشی و تزئینی بنا با آجرهای تراشیده از قرن پنجم هجری در ایران معمول بوده است. در کنار این تزئینات بسیار زیبای آجری، کتیبه ها و خطوط تزئینی، با استفاده از آجر تراشیده یکی از ویژگی های معماری سلجوقیان است (آیوازیان، ۱۳۷۶).

معماری سبک رازی :

شیوه رازی، شیوه ای در معماری ایرانی است که مربوط به سده پنجم تا آغاز سده هفتم (سامانیان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان) است. معماری این دوره را می توان مجموعه ای از تمام معماری های گذشته ایران دانست در این زمان بود که ادبیات ایران نیز زنده گشت و فردوسی شاهنامه را برای ایرانیان به جا گذاشت که یکی از پر افتخارترین آثار ادبی ایران است. معماری نیز در این دوره با نغز کاری پارسی، شکوه و عظمت پارتی و ریزه کاری خراسانی همراه بود. (پیرنیا، سبک شناسی معماری ایران)

کاروانسرا، ساباط، رباط :

در ایران، از گذشته های دور آثاری از این گونه پناهگاه ها و استراحتگاه های بین راهی دیده می شود. در واقع عملکرد و وظایفی مشابه کاروانسرا داشته اند ولی از حیث ویژگی های معماری، تفاوت هایی داشته اند. با توجه به عملکردهای گوناگون نام های متفاوتی برای این گونه بناها آورده شده است از جمله : کاریات، رباط، ساباط و خان. در دوران اسلامی نیز این گونه بناها با ویژگی های جدید و گوناگون در شهر و روستا، حاشیه کویرها و معابر کوهستانی با نام هایی چون رباط و کاروانسرا رو به توسعه گذاشته است. در هر عصر و زمان راه های کاروان رو و جاده های عمومی و ارتباطی میان شهرها از مسائل جدی و حیاتی کشور به شمار می رفته است و با توجه به مسائلی چون هوای بسیار گرم علی الخصوص در مناطق مرکزی و حوالی کویرها، وجود راه های سخت و صعب العبور و دور بودن شهرها از هم و نیاز مبرم کاروان و کاروانیان، سفر و تجارت به انکاء وجود چنین منازلی صورت می گرفته است. حمایت در طول سفر را می توان از علل بنیادی و پیدایش این گونه بناها دانست.

کاروانسرای شرف

سرخس، شهری مرزی در استان خراسان رضوی و مرکز شهرستان سرخس است؛ شمال شرقی ترین شهر ایران در نزدیکی مرز ترکمنستان در پایین ترین دشت خراسان در فرازای ۳۰۰ متری از سطح دریا جای دارد.

آرامگاه ابوالفضل حسن، آرامگاه محمد بن جعفر و مزار ابوعلی زاهر برخی از مکان های تاریخی و دیدنی این شهرستان را تشکیل می دهند، قدمگاه حضرت ابوالفضل در روستای سنگر، زیارت هجده پیر در مزدآوند، سد دوستی. دریاچه بزنگان تنها دریاچه طبیعی استان خراسان در این شهر است. غار مرزداران در ۹۰ کیلومتری سرخس و غار بزنگان در ۶۵ کیلومتری سرخس واقع می باشند. آرامگاه شیخ لقمان سرخسی در شمال شهر سرخس می باشد. رباط شرف، محل اسکان کاروانسرایان قدیمی، در راه ابریشم و پل خاتون از بناهای تاریخی ساخته شده توسط خواهران گوهرشاد بوده است. یکی از زیباترین بناهای به یادگار مانده از دوره سلجوقی کاروانسرا یا رباط شرف است. این بنا از جمله «کاخ رباطها» یا کاروانسراهای شاهی راه ابریشم بوده است. کاروانسرای معروف به رباط شرف اینک چون نگینی در میان دشت «چکودر» و در فاصله حدود ۶ کیلومتری جنوب محلی به نام روستای شورلق بر کناره راه فعلی مشهد به سرخس واقع شده است (لباف خانیکی، ۱۳۸۴) (تصویر ۱).

تصویر ۱: نمای کلی کاروانسرای شرف

در متون مختلف بین قرن سوم تا هشتم هجری توقفگاه‌های نیشابور تا سرخس تغییر کرده است اما تنها توقفگاهی که در طول این مدت تغییر نکرده رباط شرف بوده است. کهن ترین متون جغرافیای اسلامی از این رباط با عنوانین دیگر یاد برده اند. این کاروانسرا از اواخر قرن سوم هجری با نامهای «آبگینه»، «اوگینه»، «آبگیره» یا «انکره» به متون راه یافته است (لباف خانیکی، ۱۳۸۵)

آثار آجرکاری و گچ بری و نقشه بنا از بی نظیرترین طرح های به جای مانده در تاریخ معماری ایران است. از طرفی در گذشته دور وظیفه طراح میل دادن طراحی به سمتی بوده که با استفاده از امکانات و ابزار موجود محصول نهایی طراحی حاصل شود و این ابزارها در اختیار طراح بوده است.

معماری ایران در تمام ادوار و قرون، سه نوع تزئین بر روی بنا نشان می دهد، که عبارت است از آجرکاری، گچکاری و کاشیکاری. از لحاظ زمان استفاده، هر یک از این سه نوع با دو نوع دیگر مصادف و منطبق است، ولی گچ مدت درازتری از دیگر مصالح به کار برده شده است. مثلا آجرکاری تزئینی در دوره ی قبل از سلجوقیان به وجود آمد و در دوره ی سلجوقی به حداکثر رشد خود رسید و در قرن هشتم هجری به تدریج از اهمیت آن کاسته شد. آجرچینی‌ها به دو صورت در رباط شرف وجود دارد. یکی آجرچینی‌هایی که جنبه ساختمانی و استاتیکی دارند و دیگر آجرچینی‌های تزئینی. آجرچینی‌هایی که اسکلت بنا را می سازد و جنبه استاتیکی دارد، در نماهای اصلی به صورت جفت جفت کار شده است و در فاصله هر دو جفت آجر فاصله ای است که تزئین گچی دارد. در سایر قسمت‌های بنا آجرچینی‌ها ساده است (تصویر ۲)

تصویر ۲: ایوان انتهایی شاه نشین

شکل این رباط از دور به دژی بزرگ شبیه است و از داخل مانند یک کاخ جلوه می‌کند. رباط شرف بنایی است با ۱۰۹ متر طول و ۶۳ متر عرض و ۴ هزار و ۶۴۴ مترمربع زیربنا که یک ورودی با یک سردر زیبا دارد.

در سردر ورودی بنا نوشته شده: رباط شرف از کاروانسراهای شاهی یا کاخ رباط‌های جاده ابریشم است و در متون تاریخی منزل رباط شرف را آبگیر یا آبگینه نامیده‌اند. دو اطاق مرکب دو طرف آن بوده و یک ایوان ورودی دارو میان این در و حیاط یک دالان است. این بنا دو صحن دارد و هر صحن دارای چهار ایوان به شکل چلیپا (صلیب) و شبستان است و همچنین آجرچینی و کتیبه‌های آن جلوه خاصی دارد. در این رباط چند مسجد و محراب دیده می‌شود که همه با کتیبه‌های گلی و گچی تزئین شده‌اند. حیاط اول بنا مستطیل شکل است و در دو سوی مدخل آن دو تالار دراز برای اقامت نگهبانان بنا شده است. در دو طرف دیگر حیاط که عرض کمتری دارد، ایوان‌هایی است که تا دیوار خارجی امتداد دارد و شامل ۲ اطاق و عمود بر رواق داخلی است. در طرف راست دالان ورودی به حیاط دوم اتاقی است که گویا جایگاه نگهبانان بوده است، میان این اتاق و اتاق‌های بالای دالان نیز پلکانی ساخته‌اند.

در حیاط مربع شکل دوم آثار یک حوض بزرگ را می‌توان دید. قسمت اصلی بنا در انتهای حیاط دوم است و در پشت ایوان انتهایی آن محوطه‌ای چهارگوش با سه در ساخته‌اند. روبروی ایوان، شاه‌نشین است که طرف راست آن به اصطبل و طرف چپ بنا به اتاق‌ها و حیاط‌های خصوصی راه دارد. در دو طرف شاه‌نشین دو حیاط چهار ایوانی کوچک برای استفاده نزدیکان و در زیر گنبدخانه‌های انتهایی رباط دو حوض انبار ساخته شده است. در دو گوشه حیاط دوم نیز دو تالار ستوندار بنا کرده‌اند.

از ویژگی‌های بنای رباط شرف دو مسجد است که یکی در طرف چپ الان ورودی به حیاط اول قرار دارد و دارای دو ورودی به دالان است. مسجد دیگر در طرف چپ دالان ورودی به حیاط است و دو محراب دارد. همچنین بنا دارای ۶ برج است که ۴ برج آن در حیاط دوم به صورت هشت گوش ساخته شده و ۲ برج در حیاط اول دارد. محور اصلی بنا از جنوب شرقی به شمال غربی است و نشان می‌دهد بنا با توجه به قبله ساخته شده است. در واقع سردر ورودی به حیاط دوم- ایوان و شاه‌نشین روی محور اصلی بنا ساخته شده است. دالانی با سردر بلند پیش از حیاط دوم ساخته شده که در دو طرف آن دو راه وجود دارد و هر یک به دری می‌پیوندند و یکی به در مسجد و دیگری به در ورودی تالار مستطیل شکل. بنای دو سوی حیاط دوم نیز چون تاسیسات حیاط اول است؛ فقط در جلو اتاق‌ها رواقی است که حیاط دوم را دور می‌زند. در قسمت هشت وجهی زیر گنبدها، آجرچینی‌های تزئینی و زیبا دیده می‌شود که حجم‌های جالبی را در گنبدها با قرار دادن آجرها بر روی هم به وجود آورده‌اند. در بخش بالای قوس سر در ورودی و سر در ایوان انتهایی حیاط دوم، تزئینات هندسی آجری به چشم می‌آید. کتیبه‌های آجری جالب توجه‌ای برای تزئین در فضای کاروانسرا به کار برده شده؛ در سقف‌ها و پوشش‌ها بیشتر از آجرهای تراش دار برای تزئین استفاده شده، به این صورت که آجرها را تراش داده و آنها را پشت سر هم به شکل فرم‌هایی خاص می‌چینند. بیشتر پوشش‌ها از نوع طاق گهواره‌ای و در بعضی بخش‌ها طاق‌های "کلنبه" ای، و اغلب قوس‌ها به صورت ضربی ساخته شده‌اند.

در وسط رباط حوض بزرگ، در اضلاع جنوبی دو اصطبل برای استراحت اسب‌ها و در اطراف دهلیزهایی برای اسکان مسافران وجود دارد. نقشه ساختمان رباط شرف با دیگر کاروانسراها تفاوت دارد. وجود کتیبه‌های گچی و طرح‌های آجرچینی در بقیه کاروانسراها معمول نبوده، ولی در کاروانسرای رباط شرف تقریباً تمام آجرچینی‌ها که در نمای دیوارها، گنبدها و طاق‌های آن ایجاد شده طرح‌دار هستند.

گچبری‌های رباط شرف از جالب‌ترین نمونه‌های این هنر در سده ششم هجری است تا جایی که کتیبه‌های حاشیه محراب‌های دو نمازخانه کاروانسرا با بهترین کتیبه‌های محراب‌های مساجد ایران از لحاظ زیبایی و طرح برابری می‌کند.

علاوه بر آجرکاری‌های تزئینی کم نظیر، از گچبری‌ها هندسی، اسلیمی، و کتیبه‌ای بهره برده‌اند. گچبری‌های رباط شرف که مربوط به قرن ششم هجری قمری است از جالب‌ترین نمونه‌های موجود این هنر است. البته قسمت بیشتر این تزئینات بر اثر بارش باران فرسوده شده و ریخته است. کتیبه‌های گچی و طرح‌های آجرچینی و نقشه ساختمانی شرف، باعث تفاوت میان شرف با دیگر کاروانسراها شده چراکه این نوع تزئینات در دیگر کاروانسراها مرسوم نبوده است.

ابنیه ی دوره ی سلجوقی و ایلخانان نمونه هایی از طرق استفاده از گچ را نشان می دهد که عبارتند از سفیدکاری نواحی بزرگ دیوار، ساختن کتیبه و محراب، تقلید آجرکاری و گچکاری که به وسیله ی رنگ برجسته به نظر می آید. تزئینات آجری نیز به نوبه خود دارای زیرمجموعه های ذیل می باشد:

۱ - کتیبه های آجری

۲ - گره چینی های آجری

۳ - آجرهای تراش

۴ - آجرچینی های تزئینی طاقها و دیوارها

لازم به ذکر است که استاد محمد کریم پیرنیا در کتاب شیوه های معماری ایرانی خود، رباط شرف را موزه کار با آجر خوانده اند و تنوع کارهای آجری آن را به پنج گروه طبقه بندی می کنند، که عبارتند از:

الف (آجرچینی ها

ب) فرمهای آجری

ج) طرحهای هندسی (کار گره)

د) کتیبه های آجری

ه) آجرهای تراش

تزئینات گچی رباط شرف ، حد و مرزی برای خود نمی شناسد. چه به لحاظ ابعاد ، که کوچکترینش در میان درز آجرهاست و حد وسیعترش در سطوح دیوارها ، زیر قوس ها و در کتیبه های مطول ، و چه به لحاظ تنوع تکنیک و نقش .

پس بدون هیچگونه تردیدی می توان گفت که رباط شرف نه تنها موزه ای از کارهای آجری است بلکه موزه های غنی از کارهای گچی بسیار زیبا نیز می باشد. این تزئینات هم به نوبه خود دارای زیر مجموعه ای است چون:

۱ - کتیبه ها

۲ - محرابها

۳ - گچبریها

۴ - نماسازیها (آجرنماسازی و گره چینی گچی)

۵ - کوربندیها

غالب تزئینات گچی این بنا ، بعد از حمله غزها و در سال ۵۴۹ هجری انجام گردیده و لذا تمامی کتیبه های گچی نیز حاصل اهتمام مرمتگران و استادکاران آن سال می باشد. اولین کتیبه گچی را در دهلیز سردر ورودی رباط خواهیم یافت که قسمت اول کتیبه نیمه ویران است. حتی بسم ... آن کامل نمی باشد و فقط قسمت پایانی این کتیبه تاریخی باقی مانده است. آنچه از کتیبه قابل خواندن است به این شرح می باشد. « بسم الله الر... سهل الطابرقانی تقبل الله منها برحمة » خط کوفی این کتیبه ؛ توسط اسلیمیها و گل و بوته تزئین شده است.

آندره گدار در مورد این کتیبه چنین می گوید : « به نظر من این متن که مزین به کتیبه ای از گچ بوده ، بعد از زمان ساختمان بنای رباط شرف بوجود آمده و بجای کتیبه دیگری نقش شده است ، که آنرا از آجر تراشیده ساخته اند و عیب آن در نظر غزها شاید این بوده است ، که نام سنجر بر آن نقش بوده و با در نظر تعمیرکننده بنا در سال ۵۴۹ ه. این بوده که نام اولین بانی رباط یعنی شرف الدین قمی یا شخص دیگری در آن ذکر شده بوده است.

دومین کتیبه گچی را در مدخل حیاط اول به حیاط دوم می توان یافت ، که بسیار مجلل و باشکوه است . این کتیبه ، نیز در سال ۵۴۹ توسط غزها ساخته شده و در سه بدنه دهلیز ورودی قرار داشته است که متاسفانه بخش میانی بکلی از بین رفته و بخش سوم نیز که در ضلع چپ دهلیز قرار دارد ، رو به ویرانی می رود . ولی خوشبختانه بخش دیوار سمت راستی ، که شروع کتیبه می باشند ، سالم باقی مانده است . این کتیبه نیز به خط کوفی می باشد و فضای خالی میان حروف با گل و بوته های اسلیمی بسیار ظریف گچبری شده است . متن کتیبه این چنین است : در سمت راست خوانده می شود « بسم الله الرحمن الرحيم »

کتیبه سوم یکی از نادرترین انواع کتیبه هاست که در پیشانی طاق دهلیز سردر ورودی از حیاط اول به حیاط دوم می باشد . این کتیبه ، به دور قوس سه پتکانه گچبری شده چرخیده و بلانقطاع ، متن خود را دنبال نموده است . عرض کتیبه ، در حدود پانزده سانتیمتر ، و با خط کوفی ساده بدون تزئین اسلیمی و گل و بوته نوشته شده است . این کتیبه علاوه بر گچبری ، به زینت رنگ نیز آراسته است . زمینه لاجوردی کتیبه و رنگ نخودی خطوط ، جلوه زیبایی به کتیبه داده است .

کتیبه چهارم کتیبه ای استثنایی در میان تمام کتیبه های رباط شرف می باشد و باید از آثار گچی غزها ، بعد از حمله آنها باشد چرا که این تنها کتیبه ایست که به خط برجسته ثلث مدور نوشته شده است . و این خود نیز شاهده بر این مدعاست ، که کتیبه مذکور سالها بعد از بنای اصلی رباط به این ایوان افزوده شده است . دلیل دیگر آنکه ، در زیر قسمتهایی از کتیبه که ریخته است ، آثار تزئینات کوربندی و آجرچینی مخصوص بنای اصلی رباط ، یعنی جفت چینی ، دیده می شود .

کتیبه پنجم ، اگر چه جنبه تاریخی کتیبه های قبلی را ندارد و با اشاره ای به دست اندرکاران و بانیان بنای این رباط نمی کند، بلکه صرفا دعایی از ادیه مسلمانان است به خط کوفی ، و در فیلیپوش گوشه ای از رواق دوم مسجد حیاط دوم که البته قرینه تخریب شده آن را ، در گوشه دیگر همان رواق ، که باقیمانده آثار گچی متقارن همان فیلیپوش را داراست ، می توان مشاهده کرد . قاعدتا از این فیلیپوش باید چهار عدد باشد تا سقفی بر آن کار شده باشد، بی گمان همگی چنین تزئینی داشته اند ، در این کتیبه علاوه بر گچبری زیبایی که بر خط کوفی ساده خود دارد ، رنگهای نخودی زمینه و سفید خطوط آن جلوه ای دیگر به آن بخشیده است .

نتیجه گیری

از مرور یافته ها و جداول تطبیقی می توان به این دستاوردها اشاره داشت که به طور کلی سیر روند و تحول تزئینات آجرکاری در کاروانسراها، در عهد سلجوقی علاوه بر عملکرد این نوع بناها به ویژگی های ظاهری مانند تزئینات آجرکاری توجه خاص می شود و استفاده از کتیبه ها و عناصر تزئینی آجرکاری فراوان یافت می شود. همچنین آجرکاری و در عهد سلجوقی با ظرافت و پیچیدگی های زیبایی بصری همراه است. در مجموع کاروانسراها در دوره سلجوقی به عنوان یک بنای عام المنفعه از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است. در میان این بناها کاروانسرای شرف از جایگاه والایی برخوردار است. این بنا به لحاظ تزئینات آجرکاری و گچ بری در نوع خود بی نظیر است. رباط شرف ، در نگاه اول و از بیرون آن ، بنایی ساده و عاری از هرگونه تزئین به نظر می آید ، ولی با قرار گرفتن در مقابل سردر باشکوه آن ، جلوه ای از عظمت معماری و تزئینات وابسته به آن ، منظر نظر بیننده می گردد . تزئیناتی که آجر و گچ را به یاری گرفته و هر یک را به صور گوناگون به نقش آفرینی واداشته است . گاه آجر را با عمود و افقی نشانیدن در کنار هم ، به شیوه خفته راسته ، به جلوگیری می خواند و زمانی با جلو و عقب بردن آن در سطح دیوار ، هندسه ای از نقوش را به گره چینی می آفریند و گره حیرت در ابروان هر صاحب ذوقی می چیند. و آنگاه که آجرهای تراشیده شده ، به اشکال گل و بته ، چون تاج افتخاری بر بالای حروف بلند کتیبه کوفی سردر رباط می نشیند ، خط بطلان بر هرگونه ضعف معماری ایرانی اسلامی میکشد ، و بیننده را مدهوش و مستر آفرینندگان این هنر می نماید .

منابع :

- آیوازیان، سیمون ۱۳۷۶، آجرکاری در معماری ایران دوره اسلامی در تزئینات وابسته به معماری، به کوشش محمد یوسف کیانی، میراث فرهنگی
بامداد، مهدی ۱۳۳۳، آثار تاریخی کلات و سرخس، چاپ تابان، تهران
پیرنیا، محمد کریم ، ۱۳۸۳، سبک‌شناسی معماری ایرانی نشر معمار
پیرنیا، محمد کریم، ۱۳۸۹، سبک‌شناسی معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش
جعفری نژاد، ابوالفضل، مقاله کاروانسراها جلوه ای از معماری ایرانی اسلامی
دانشدوست، یعقوب، ۱۳۶۰، رباط شرف، مجله اثر، شماره ۵
سعیدی، عبا(۱۳۵۳)، سرخس دیروز و امروز، دانشگاه فردوسی، مشهد
کریمیان، الهه، ۱۳۸۱، رباط شرف، اداره کل میراث فرهنگی خراسان
کیانی، محمدیوسف، کلایس، ولفرام، ۱۳۶۲-۱۳۶۸، کاروانسراهای ایران ، انتشارات سروش دانش، تهران
گدار، آندره، ۱۳۸۸، آثار ایران، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
لباف خانیکی، رجبعلی، ۱۳۷۸، سیمای میراث فرهنگی خراسان، سازمان میراث فرهنگی کشور، مشهد
مشکوتی، نصرت الله ۱۳۴۵، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، تهران
نامجو، عباس ، نادری فر، سپیده، مقاله تزئینات آجرکاری رباط شرف، شاهکاری از معماری اسلامی ایران
نیشابوری، ظهیرالدین ۱۳۳۲، سلجوقنامه، تهران